

Bendador

Benda Gyula munkatársainak és diákjainak visszaemlékezései

BENDA GYULA történetírói látásmódjának, értelmiségi arcélének és tanári ethoszának megidézésében egykori munka- és pályatársai, illetve mindenekelőtt diákjai segítségét kértük. Három körkérdésünkre nyolc kollégától kaptunk válaszokat.

Benda Gyula – másokkal együtt – élénk figyelemmel követte a nemzetközi társadalomtörténet-írás legújabb irányzatait és módszereit. Mi lehetett történelemszemléletének kulcsa, fő jellegzetessége?

SASFI CSABA (társadalomtörténész; Magyar Nemzeti Levéltár, MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport): Talán az a sajátos analitikus mélység, amely nem éri be evidenciák igazolásával vagy kritikájával, avagy hatásos szóképek megalkotásával. Páratlan elméleti tájékozottsága ellenére nem elméleti kérdések verifikációjára törekedett. A társas-társadalmi viszonyok, a társadalmi működés múltbeli alakulása volt elsődlegesen érdeklődése középpontjában. Még akkor is, ha tudta, mert megtapasztalta: hazai forrásadottságaink közt sok esetben nem kapható válasz ezekre a kérdéseire, és esélytelen a vezető tudomány felvetéseinek érdemi vizsgálata. Megélt és saját gondolkodásában is végrehajtott egy paradigmaváltást a makroszintű fejlődésmodellektől a mikroszintű elemzések, a szemléleti és módszerbeli léptékváltás megkerülhetetlenségének felismerése felé. De ez a váltás nála inkább fogalmi volt, semmint a forráshasználat és -kritika, témaválasztás terén bekövetkezett gyökeres fordulat. A társadalomstatisztikusból társadalomtörténésszé alakulás végül is egyenletes folyamat volt az ő esetében. Ennek a folyamatnak számomra a leglényegibb eredménye a történeti fejlődés Benda-féle, mondhatni induktív felfogása. Eszerint a társadalomtörténet véletlen események sora, és a történésznek épp azt kell megvizsgálnia és számba vennie, hogy milyen véletlenül és kompromisszumokon múlt egy-egy település vagy régió fejlődésének menete, milyen korabeli szándékok és motivációk eredőjeként jött létre az, amit a jelenből visszatekintve észlelünk vagy értékelünk célirányos fejlődési folyamatnak. Ezeknek a külön fejlődéseknek egymásra hatásából áll össze aztán a nagyobb, állami vagy nemzeti egységek történeti fejlődése. Ez a fejlődéskoncepció persze a nehezebb út választását jelenti, főleg a helytörténetírás eredményeinek korlátozottsága, a lokális elemzések hagyományának kialakulatlansága esetén, mert ilyenkor szinte előzmények, alap kutatások nélkül kell rekonstruálni adott társadalmi egységek történeti folyamatait.

HALMOS KÁROLY (gazdaság- és társadalomtörténész; ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék): A kérdés a korabeli felfogással összevetve értelmezhető. A kádári pártállami rendszerben a történelem hivatalos szemlélete a marxista volt. E szemléleti lepel alatt azonban különböző felfogások tenyészttek. A marxizmus

egyrészt bizonyos tantételeket jelentett, másrészt történelmi materializmusként a történelem makroszintű felfogását. Benda Gyula részben tanulmányai folytán, részben *von Haus aus* ismerkedett meg az egyéb lehetőségekkel. A hivatalos, makroszintű, osztályharcos történetírás távol volt a nyugati neomarxista irányzatok által követelt szemléleti totalitástól. Másrészt (ezt gyakran emlegette) édesapjának és kollégáinak volt az a véleménye, hogy történetírás nem művelhető széles körű helytörténeti megalapozás nélkül. Ezek a sarokpontok vezették – nem egyenes úton, de végső soron – Benda Gyulát nagy közösségrekonstrukciós vállalkozásához.

KOVÁCS ÉVA (szociológus; MTA Szociológiai Kutatóintézet): A válaszhoz hadd idézzem elsőként, mit mondott egyszer nekünk ő magáról: „Az én nemzedékem – nem tudom meddig, de ez több nemzedékre igaz – autodidakta, én bármennyire is tán azok közé tartozom, akik viszonylag korán sokat tartózkodtak külföldön, és egy sor magatartás-normában – fiatalabb kollégáim számára is meglepően – Franciaországban szocializálódtam, és a mai munkám is ehhez köt. Autodidakta vagyok.”¹

Igazából nem tudnék a kérdésre megalapozottan válaszolni. Benda Dani – hadd hívjam így, mert soha nem szólítottam Gyulának vagy Gyuszinak – számunkra egyetemistaként a nyolcvanas évek dinamikus, a többi diszciplínát, így a szociológiát, a néprajzot, a gazdaságtörténetet is megtermékenyítő magyar társadalomtörténeti gondolkodást testesítette meg. (Erről, épp az ő biztatására, az ő francia kapcsolataim keresztül, s utólag úgy látom, valójában helyette is írtunk Melegh Attila barátommal egy tanulmányt, melynek Dani minden mondatát átbeszélte, megvitatta velünk.²) Ezen belül is a *longue durée* türelmes tanulmányozásával, a társadalom szövetének a mind pontosabb bemutatásával, jobban mondvá az erre vonatkozó kérdéseivel lepett meg, s sokszor el is bűvölt bennünket. Az *Annales*-iskola legjelesebb hazai képviselőjét ismertem meg benne.

SZEKERES ANDRÁS (történész): Azt gondolom, Benda Gyula mindig is úgy írt történelmet, ahogy azt elsősorban az *Annales* nagy klasszikusaitól megtanulta. Számolni, kvantifikálni, egyszerűen úgy feltenni a kérdéseket, hogy arra lehessen módszertanilag korrekt, számokkal, táblázatokkal operáló választ adni. Erősen marxista iskolázottsága ellenére soha, semmilyen ideológiai konstrukciónak nem szegődött támogatójává. Szeretett szöszmötölni, családrekonstrukciókat végezni, ezekhez vagyonosodási adatokat kapcsolni, ismerni töviről hegyire (a lehetőségekhez mérten) a forrásaiban felbukkanó embereket. Bármilyen új társadalomtudományi törekvés vagy irányzat került elő később, a nyolcvanas évektől errefelé, azt is ennek a szűrőjén eresztette át. Nem engedett könnyen a divatoknak. Erre posztumusz könyve³ a legjobb példa: sok minden benne van a történeti antropológiából és a mikrotörténelemből, de mindez úgy van benne működésbe hozva, hogy ezek ráülnek a kvantitatív alapra, nem helyette állnak. Amit a legjobban kedveltem benne, hogy volt fantáziája: ez nem annyira kicsit lapidáris stílusán látszott, hanem a kérdésfeltevéseinek minőségén. Jó volt vele dolgozni.

¹ BENDA, 2000. 44.

² KOVÁCS-MELEGH, 1997.

³ BENDA, 2008.

MELEGH ATTILA (társadalomtudós; Budapesti Corvinus Egyetem TK, Szociológia és Társadalompolitika Intézet): Én leginkább a történeti demográfiai munkásságát tudom igazából értékelni, ahogy ezt már megtettem egy korábbi szövegemben.⁴ A történeti demográfiai vizsgálataiban kerülte, sőt, kritizálta a népesedési oldal meghatározó szerepét hirdető és az elmúlt évszázadokban a szellemi élet konzervatív vagy fasisztoid jobboldalán kedvelt malthusianus elméleteket vagy akár a társadalmi kontextust figyelmen kívül hagyó, merev történeti demográfiai összefüggéseket és tipológiákat. Ezekkel szemben szisztematikusan a társadalmi beágyazottság és a történeti struktúrák felől értelmezte a demográfiai viselkedést. Számára nem létezett az adott konkrét történelmi kontextustól független mechanikus túl népesedési válság. Nem tartotta sokra a John Hajnal-féle háztartástipológiát, bár mindig gondosan beépítette ezen kategóriákat is az elemzéseibe, miközben jelezte azok korlátait. Tehát a népesedési kérdésekben Malthusszal szemben Benda egyértelműen Condorcet oldalán állt, és a demográfiai viselkedés társadalmi meghatározottságát hangsúlyozta minduntalan. Sőt, ezen túlmenően minden vizsgálatában a társadalom alsóbb és „hallgatagabb” csoportjaival foglalkozott a legszívesebben (többek között a szolgálkkal vagy a cselédekkel), és ennyiben módosítani próbált a történeti forrásokban rejlő hierarchiakon, egyensúlytalanságokon. És ez bizony azt is jelenti, hogy – bárhogy kanyarodott érdeklődése – mindvégig megmaradt a történész szakma, illetve a szellemi közélet plebejus és kritikai oldalán.

ŐRI PÉTER (történeti demográfus; KSH Népeségtudományi Kutatóintézet): Mindekelőtt plebejus volt és demokrata – ez a két jelző jut eszembe róla először. Így tudományos kutatásai, irányválasztásai, -váltásai sem véletlenül történtek. Meggyőződésem szerint az agrártörténet vagy a történeti demográfia, illetve később a mikrotörténelem iránti érdeklődése is ennek volt köszönhető. Tudatosan fordult az egyszerű emberek története felé, miközben a múlt minden oldala iránt érdeklődött. A másik fontos elem az elkötelezettsége volt, egyfajta szolgálatként, értelmiségi hivatásként élte meg azt, hogy történész. Ez megnyilvánul közéleti szerepvállalásaiban (és ezektől való visszavonulásában), szenvedélyes tudásvágyában, minden új iránti érdeklődésében, ami egyszerre fakadt a személyiségéből és ebből a hivatástudatból. Az új ismeretek megszerzése nemcsak a kutatói pályáján hasznosítható tudást jelentett számára, hanem továbbadható, továbbadandó tudást, amellyel a környezetét gazdagíthatja, és amellyel gazdagítania kell a környezetét. Sokakkal szemben számára a történészi munka folyamatos tanulást, továbbképzést jelentett, néha úgy tűnt, hogy ez az oldal, az új ismeretek megszerzése, az új dolgok felfedezésének izgalma többet jelentett neki, mint a konkrét tudományos eredmények, amelyeket ezek révén elérhet.

A következő lényeges vonás, hogy részben otthonról, részben iskoláiból hozta magával a történész – jó értelemben vett – hagyományos mesterségbeli tudását, a források tisztelétét, a levéltári kutatás, a forráskiadás sokszor kevésbé látványos és kevésbé elismert munkájának vállalását. Ugyanakkor az új keresése, érdeklődése fordította a hatvanas-hetvenes években a kvantitatív történetírás felé, amelynek valószínűleg egyik legjobb hazai ismerője volt. Később, mikor az ELTE-n a

---

⁴ MELEGH, 2015.

mikrotörténelem egyik apostolaként működött, akkor sem tagadta a kvantifikáció, a statisztikai elemzés iránti tiszteletét és érdeklődését. Ennek eredője volt többek között a történeti demográfia terén végzett kutatómunkája. Keszthelyi kutatásai, különösen a házasságra és háztartásszerkezetre vonatkozó részek mutatják a legvilágosabban mindazt, amire gondolok. A kvantitatív és kvantifikálható források (anyakönyvek, háztartás-összeírások), valamint a kvalitatív elemzésre alkalmas források (hagyatéki leltárak, végrendeletek) összegyűjtése, kritikai elemzése, a statisztikai és a kvalitatív elemzés eredményeinek egymásra vetítése olyan új szempontokat hozott, melyeknek a jelentősége ma már egyre világosabban látszik.

TÓTH ÁRPÁD (társadalomtörténész; Miskolci Egyetem BTK, Új- és Jelenkor-történeti és Hadtörténeti Tanszék): Az első emlékem Benda Gyuláról ahhoz az 1989. őszi, interdiszciplináris konferenciához kapcsolódik, amelynek témáját a polgárosodás-fogalom adta. Kezdő egyetemistaként – a történelem mellé akkoriban vettem fel a szociológia szakot – lenyűgözött Benda ott elhangzott előadásának intellektuális és szellemi bátorsága, ahogy teoretikus igényvel és magabiztosan helyezte el a kérdéses fogalmat a tudományos nyelvezetben, miközben látható módon otthonosan érezte magát a több tudományterület képviselőivel folytatott vitában. A tudományok közti párbeszéd addig csupán a szakirodalomból ismert eszmény volt számomra, ott azonban testközelből tapasztaltam meg, amint valaki egyenrangú félként és szakavatottan vitatkozik más diszciplínák képviselőivel.

Az ezt a képességét megalapozó széles körű olvasottság és elméletérzékenység ugyanakkor kiterjedt forrásismerettel párosult. A kettő viszonyára nézve igen kifejező egy sűrűn használt mondata, mely ma is fülemben cseng: *„a forrást meg kell szólaltatni”*. Bevallom, akkoriban kissé modorosnak tartottam ezt az alapelvet, ám azóta, saját egyetemi oktatói tapasztalatom nyomán magam is úgy gondolom, hogy a történelemtanításban nehezen túlbecsülhető a jelentősége.

Szemléletének egy további jellegzetessége volt az eltérő megközelítési módok felvállalt sokfélesége. Máig élénken él bennem a jelenet egy beszélgetésről Bácskai Vera tanszékén, amikor valaki kritikusan jegyezte meg az előtte elhangzott gondolatokról, hogy azok *„elméleti értelemben eklektikusak”*, amire Benda mosolyogva kérdezett vissza: *„És az miért baj?”* Kiemelkedőnek és mintaszerűnek tartom, hogy egy kvantitatív szemlélet és módszertan felől érkező tudós annyira invenciózusan tudott órát tartani a 19. század regényeinek társadalomábrázolásáról, mint ahogy azt ő tette nekünk az akkor épp csak tesztelés alatt álló doktori képzés keretei között. Úgy látom, hogy manapság sokan látják természetlennek és ezért feleslegesnek a kvantitatív módszertanú, társadalomtudományos megközelítést, és egyedül üdvözítőnek a személyes forrásokon alapuló kutatást. Benda Gyula életműve azonban arra tanít, hogy az eltérő léptékű megközelítések hasznosan egészítik ki egymást, integrálhatók egy kutatási kérdés köré.

TAKÁCS ÁDÁM (filozófus, történész; ELTE BTK, Atelier): Benda Gyula a kilencvenes évek elején a pesti bölcsészkaron a tanárom volt, ám csak később, 1998-tól alakult ki szorosabb tudományos kapcsolat közöttünk. Az irántam való szimpátiájában nem kis szerepet játszott az, hogy Benda kifejezetten méltányolta az olyan filozófiai megközelítéseket, amelyek a konkrét történeti gyakorlat által felvetett kérdéseket

tekintették mérvadónak a történelem elméletének kidolgozásában. Megismerkedésünkkor még nem volt világos számomra, azóta azonban úgy látom, hogy ez az irányultság meghatározó volt a marxizmushoz fűződő egyszerre kritikus és elfogadó viszonyának kialakulásában is (úgy, ahogyan ez jelentkezik például az 1977-es *Marx a negyedik évtizedben* körkérdésre Hamburger Mihálllyal közösen adott válaszában). Hasonlóképpen lehet azt állítani, hogy Benda számára a történelemelmélettel való foglalkozás arra szolgált, hogy túllépjen a sajátosan magyar, illetve kelet-európai történelmi szemléletmód bizonyos rögzített szemléleti adottságain. Azt gondolom, hogy ennyiben paradox módon számára a történelemelmélettel való foglalkozás nyitotta meg az utat a történetírás interdiszciplináris, illetve a francia *Annales*-iskola által fémjelzett – egyébként általában filozófiaellenesnek mondott – irányzatai felé. Ebből a szempontból szintén mérvadó, hogy noha a kilencvenes években Benda már messze nem táplált semmiféle reményt a marxizmus elméleti hatékonyságát illetően – s ennyiben bevallottan osztozott a francia társadalomtudománnyal annak poszt-baloldali generációs élményében, amit Gérard Noiriel ábrázolt *A történetírás „válsága”* című munkában (melynek lefordítását ő maga szorgalmazta)⁵ –, mégsem tudta elfogadni Noiriel pozícióját egy tisztán pragmatikus történelmi gyakorlat propagálásában. Szorossá váló kapcsolatunk is annak volt köszönhető, hogy ekkori, Foucault és a történettudomány kapcsolatát vizsgáló kutatásaimban Benda egy olyan viszony lehetőségét látta, amely képes volt megőrizni a filozófiai kérdésfelvetések és válaszok jogosultságát a történetírás kutatási problémáinak és módszereinek kidolgozásában.

Benda Gyula 2000-től kifejezetten szorgalmazta, hogy filozófusként – azaz filozófiai elemzési eszközökkel és filozófiai szövegek értelmezésével – rendszeresen közreműködjem az általa az Atelier-ben vezetett doktori szemináriumokon. Ebben a törekvésben Benda pedagógiai kvalitásainak legjelentősebb, legnagyobb értékű aspektusát látom. Egyrészt azt, hogy szisztematikusan törekedett a doktorátussal még nem rendelkező fiatalok mihamarabbi beépítésére a doktori képzés oktatási munkájába, megteremtve ezzel a tanítás, önképzés és tudományos tapasztalatszerzés autentikus lehetőségeit (ebben az időben rajtam kívül még K. Horváth Zsolt és Szerkes András részesült ebben a lehetőségben). Másrészt határozottan támogatta, hogy a történelmi doktori képzés szerves részévé váljon egyes rokon- és társtudományok (filozófia, szociológia, antropológia) ismereteinek és módszereinek elsajátítása. Jól emlékszem, hogy tőlem többször kifejezetten kérte, ne csak a történetfilozófiai elméleteket (Dilthey, Heidegger, Aron, Ricœur, Foucault stb.), de a konkrét filozófiai (hermeneutikai) fogalom- és szövegelemzési módszereket is ismertessem meg a hallgatókkal (akik közé ekkoriban én magam is tartoztam).

Ennek alapján Benda társadalomtörténelmi szemléletmódjának fő jellemzőjét úgy foglalnám össze, mint amelyet egyrésztől komoly elméleti és módszertani igényesség, másrésztől egyfajta intézményes tudatosság jellemez. A történelmi megszólalás pozíciójának és az abból fakadó kényszereknek, illetve intézményes lehetőségeknek a tudatosítása szerves részét képezte nála a társadalom többléptékű történelmi megközelítésének. Talán ennek is köszönhető, hogy munkáit, írásait a megsokszorozott reflexió és az elnyújtott kiérlelés jellemezte.

⁵ NOIRIEL, 2001.

Benda 1989 előtt részben a rendszer sajátos kényszereinek, részben saját tudományos érdeklődésének köszönhetően változatos munkakörökben dolgozott. Az első pillantásra (tematikai és hivatásbeli értelemben is) töredezettnek tűnő életút csavarjait azonban szinte minden alkalommal a saját javára tudta fordítani. Nem volt teljes mértékben üldözött, az elismerést csak hírből ismerő ellenzéki értelmiségi, a rendszer dogmatikussága viszont még távolabb állt tőle. Mit gondol Benda Gyula pályája kapcsán a szocialista kori tudományos elit lehetőségeiről és megalkuvási kényszereiről?

ŐRI PÉTER: Akkor „nem volt teljes mértékben üldözött”, ha ezt a fizikai lét veszélyeztetésével vagy a személyes szabadság csorbitásával mérjük. Ha viszont arra gondolunk, hogy egy, a hivatását szenvedélyesen szerető ember, akinek szakmai tudása élvonalbeli volt (úgy értem, nemzetközi mércével mérve is), aki született és elkötelezett pedagógus is volt, mégis csak 1990 után kapta meg a lehetőséget az egyetemi oktatásra, illetve addig a történelmi szakma periferiáin mozogva gyakorolhatta a hivatását, akkor – ma már – nem a „megalkuvási kényszerek” jutnak eszembe róla. Nem ismerem részletesen az 1990 előtti pályáját, nem tudom, mikor milyen kompromisszumokat kellett kötnie, és kötött-e egyáltalán – jóval később, 1995-ben találkoztam vele először –, de ha (utólag sem titkolt egykori) marxista világnézetét, szerepvállalásait, állásvesztését nézzük, megfogalmazható a válasz a fenti kérdésre. A szocialista kori tudományos és nem tudományos elitnek (és nem elitnek) is voltak megalkuvási kényszerei, de a határ a karrierambícióknak, illetve a személyes tisztességnek, bátorságnak megfelelően máshol és máshol húzódtott. A történelmi pályán a kutatási témának és talán a pusztán szerencsének is volt némi szerepe. Állást veszíteni, a periferián mozogni, bár a szakmán belül maradni és újszerű, de roppant munkaigényes és kevés rövid távon kamatoztatható eredménnyel járó kutatómunkát végezni, valószínűleg nem jelentett túl sok kompromisszumot, ellenben minden bizonnyal sok csalódással és megpróbáltatással járt. Benda Gyula szakmai téren tette, amit lehetett, azzal foglalkozott, ami érdekelt, amire az adott keretek között lehetősége volt, és ezt jól csinálta. Ha úgy tetszik, helytálló az, ami a kérdésben áll, vagyis életútja „csavarjait szinte minden alkalommal [?] a saját javára tudta fordítani”.

HALMOS KÁROLY: Benda Gyula valóban nem tartozott a szocialista kor tudományos elitjébe. Lehet, hogy nem volt „teljes mértékben üldözött”, de mégis ő volt az, aki politikai lázadása miatt sorstársai közül talán a legnagyobbat bukta. Ami a tudományos elit lehetőségeit és megalkuvásait illeti, ez nagyobb téma annál, hogy egy körkérdés keretében ki lehetne fejteni. A rendszer romlottságát jellemző érdemes megörökíteni egy Danitól származó anekdotát. Benda Gyulát nem nagyon izgatta a formális tudományos előmenetel – egy (több) évtizedes kutatási program végső összefoglalásával, a kész művel kívánt csak előállni. Amikor számon kérték, miért nem ad be értekezést és szerez fokozatot, azt mondta, hogy senki sem kötelezhető egynél több kandidátusi disszertáció elkészítésére, ő pedig egyet már megírt – a volt hivatali főnöke sikerrel meg is védte.

SASFI CSABA: Benda Gyula számottevő ellenzéki tevékenységet végzett, és ez nyilván nem segítette egy eredményes hivatalos intézményi karrier befutását. Szakmai

kompromisszumokat lényegében nem tudott hozni, de alkatilag sem volt „intézményi” ember, képességeinek kifejtését nehezen rendelte alá formális, hivatali szempontoknak. Ebben a tekintetben változatos pályáján – amennyire meg tudom ítélni – az egyetemi oktatói, tanári szerep volt bensőleg a leginkább harmonikus számára. Az általa képviselt tudományosmény realizálását talán ezzel a cselekvésformával tudta leghatékonyabban előmozdítani.

MELEGH ATTILA: Szemben a szocialista időszak szellemi életének közvetlen politikai meghatározottságára vonatkozó hiedelmekkel az államszocializmus idején élt tudományos elit igen nagyfokú autonómiával rendelkezett, és mind intézményi szinten, mind pedig a nemzetközi tudományos életbe való beágyazottságában igen komplex és ettől is autonóm viszonyrendszerben működött. Mint minden valódi értelmiségi, Benda Gyula is természetesen beleütközött politikai korlátokba, és ezek a korlátok nagyon fontos szerepet játszottak életükben. Az esetek legnagyobb részében gyors megalkuvások születtek, az esetek kisebb részében valódi ellenállás bontakozott ki. Benda Gyula a bátor kevesek közé tartozott, civil plebejus tudata erős volt, és miután a hatvanas években megtapasztalt franciaországi élményei is a nyílt és tudatos konfrontáció mintáját hordozták, nyílt szívvel vállalta az ütközéseket. Ebben még két dolog segítette. Egyrészt nem volt a rendszer gyűlölője, azaz nem voltak benne olyan sérelmek, és nem képviselt olyan szellemi perspektívákat, amelyek totálisan a rendszeren „kívülrre” helyezték volna. Sőt, a hatvanas években ő még el tudta képzelni, hogy a demokratikus elemek erősítésével a rendszer jó irányba haladhat. Tehát ő nem a szülői és nagyszülői sérelmek felől közelítette meg az akkori társadalmi valóságot (megjegyzem, megtehetné volna, ma pedig ez már teljes iparág). Plebejus, nemzeti érzelmű, baloldali gondolkodóként kezdte a pályáját és ezt követte nagyon hosszú ideig, még ha annak bizonyos elemei meg is változtak vagy új kontextusba kerültek. Szakmai munkássága is tudatosan az adott történeti területek kritikai elméleteire épült.

Pályája persze nem volt törésmentes, sőt, kifejezetten nehéz volt bizonyos időszakokban. Ezeket a nehézségeket ő jó szívvel vállalta, és utólag is így emlékezett rá. És az is igaz, hogy a szükségből sokszor erényt kovácsolt. De mindeközben gazdag nemzetközi és hazai hálózattal rendelkezett, és intézményi kötődései is sokrétűek voltak. Talán túlságosan is sűrű hálóban dolgozott, ami gyakran megakadályozta a hatékony munkavégzésben. Persze, ez fordítva is igaz lehetett, és esetleg a részbeni marginalizáltsága miatt kereste az elismerést, és ez negatív következményekkel járhatott, amennyiben a felhalmozódó munka és intellektuális viszonyok leterhelték. Összefoglalóan nagyon komplex, gazdag szellemi életet élt, amelyben a kritikai lelkület, az ironia és a szakmai éleslátásból fakadó provokációk állandó pezsgést biztosítottak. Személyesen szólva pedig mind a mai napig fellelkesülök, amikor felvillannak gondolataimban Dani éles sziporkái és oldalvágásai az éppen „nagyok” irányába, és máig érzem elkötelezettségét az alávettettek irányába, lett légyen szó elnyomott nemzetről vagy éppen cselédekről.

KOVÁCS ÉVA: A tudományos elit mindig is hatalmi hierarchiákban működött, egy rendies szerkezetű hivatásrendként termelte újra magát, és számos útfüggőség befolyásolta az egyéni karrierutakat. Georg Simmel vagy Maurice Halbwachs pályája

is meglehetősen göröngyös volt, és tucatjával sorolhatnánk az akadémiai elismerést csak igen későn vagy életükben már nem is kapott, ma már klasszikusnak számító társadalomtudósokat. Benda és kortársai a szovjet típusú akadémiai rendszer ellenére meglehetősen nagy szakmai autonómiával, kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkeztek, és (legalábbis a nyolcvanas években) élénk szakmai vitákat folytattak. Szabó Miklóst, Litván Györgyöt vagy Lackó Mihályt mindig meg lehetett találni az Országgyűlési, Kovács Andrást az Akadémiai Könyvtárban, Pető Ivánt az Új Magyar Központi Levéltárban – Danit pedig a Néprajzi Múzeumban. Teljesen világos volt, hogy mindannyian ellenzékiek, fel sem merült bennünk, hogy megalkuvási kényszer vezetne volna közülük azokat, akik épp állásban voltak. Nem vitás, hogy a politikai elnyomás és a szakmai cenzúra néha elviselhetetlen feszültségeket okozott, és az elismerés hiánya is sebeket ütött ezeken a személyiségeken, mindazonáltal az elmélyült kutatás és a rendszeres, intenzív eszmecsere olyan tudást hozott létre ezekben a körökben, amelyek máig sem érünk a közelébe.

TÓTH ÁRPÁD: Ehhez a kérdéshez kevésbé tudok hozzászólni életkorom miatt, és mert nem tartozik a kutatási területeim közé a Kádár-kor tudományos viszonyrendszere. Ám a Bácskai Vera által átvett és átszervezett ELTE-tanszéken szerzett szakmai szocializációm egyik alapvető eleme volt az az ismeret, amelyet a történettudomány hetvenes-nyolcvanas évekbeli „*establishmentjének*” működéséről hallottam tanáraitól; ebben a tekintetben nehezen tudom elválasztani egymástól a tanszéket alapító tanárok hatását.

Én otthonról örökségként a pártállami rendszerrel szembeni kritikusságot hoztam, és korábban is hallottam egyes meghatározó történészekről, hogy mennyire számítottak a Kádár-rendszerrel együttműködőnek vagy éppen ellenzékinek. Az az összefüggés azonban a Benda Gyulától és kollégáitól hallottak alapján fogalmazódott meg bennem, hogy viszonylag erős együttjárás mutatkozott a Kádár-kor legitimálását is teljesítő közéleti szerep, a marxizmus „klasszikusainak” gondolataira hivatkozó frázisok és a szakmai szempontból intellektuálisan kevésbé újító, szűk horizontú megközelítést alkalmazó történészi életművek között. Másként: akik fogékonyak voltak az újszerű kérdésekre, szemléletre, például mert keresték a lehetőséget az *Annales*-kör eredményeinek megismerésére, azok kevesebb lehetőséghez jutottak a publikálás, az oktatás vagy a szakmai közélet terén. Aligha az én feladatom annak leírása, hogy a hetvenes években éledező és a nyolcvanas évek közepén szervezkedni kezdő társadalomtörténet-írás miért nem lelhetett otthonra a Magyar Történelmi Társulat keretei közt, ám ez az utalás talán kifejezi azt, hogy a politikátörténeti dominancia és marxista elmélet megkérdőjelezhetetlen tekintélye által jellemzett korabeli történészi intézményrendszer szemében *egyszerre* keltett gyanakvást a szakmailag kísérletező, a szűken értett diszciplináris terület határain túlra is néző és a politikai értelemben kritikus csoportosulás. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy elég élesen elkülöníthetők voltak az utóbbiak, és ennek háttérében az (is) állhatott, hogy – például – a polgár történeti fogalma iránt érdeklődő historikusok a fennálló rendszerrel kevésbé összeegyeztethető értékrendű társadalmi csoport múltját kutatva, akarva-akaratlan ezek történeti jelentőségét domborították ki.

Benda Gyulával kapcsolatban kollégái és tanítványai rendre megemlékeznek pedagógiai koalíciójáról. Miben látja tanári sikerességének kulcsát?

TÓTH ÁRPÁD: Legfontosabbnak azt tartom, hogy önzetlenül alárendelte egyéni kutatói ambícióit (és saját karrieresélyeit) a szakmai közösség támogatásának. Ebben a tekintetben a graduális diák és a vidéki közgyűjteményi kolléga is támogatást érdemlő partner volt a szemében. Tanszéki íróasztalán mindig nagy számban hevertek kéziratok, amelyeket tudtommal mindig szívesen és odaadón véleményezett. Többektől hallottam azt az értelmezést, hogy a Hajnal István Kör első másfél évtizedének sikere nagyrészt azon múltott, hogy a rangközpontú akadémiai világhoz képest egészen meglepően közvetlen, intenzív viszonyt ápolt megyei levéltárak, múzeumok és könyvtárak alkalmazottaival. Néhányszor magam is megtapasztaltam ezt, nem csak a kör konferenciáin vagy disszertációszövegek munkahelyi vitáin, hanem azon alkalmakkor, amikor engem, fiatal doktoranduszt magával vitt vidéki levéltárakba (Mosonmagyaróvárra, Vácra), hogy az ottani gyűjteményekben árvaszéki forrásokat keressünk. Úgy képzelem, hogy a levéltárosoknak imponálhatott a kíváncsi, szakértelmüket tisztelő pesti tudós, aki maga is kompetensnek mutatkozott az általuk kezelt forrásokkal kapcsolatban.

Egy másik, ritka és tiszteleltre méltó pedagógiai kvalitásának azt tartom, hogy a körülötte összegyűlő fiatalokat nem kényszerítette a lehetséges „tanítómesterek” közötti választásra. Mi, fiatalok, olykor csalódottan éltük meg, hogy még az általunk szeretett és becsült nagy történészgyejeniségek között is látszanak a szakmai féltékenység nyomai, Bendán viszont nem éreztem, hogy kizárólagos lojalitást várna el. Jól tudott együttműködni egymással némiképp rivalizáló szakmai műhelyekkel (például oktatási tematikák kidolgozásában vagy a tanításban).

SASFI CSABA: Az én Gyulához való személyes viszonyom más helyzetben alakult ki: 1984 és 1992 között részfoglalkoztatású tudományos segédmunkatársként a Néprajzi Múzeum azon kutatócsoportjában dolgoztam, amelyik inventáriumokkal foglalkozott. Itt Gyula formailag a főnököm volt: feladatot adott és kért számon, de nem egy munkahelyi főnök vagy egy tanár szigorúságával. Meglehetősen hosszú gyeplőn voltunk mindannyian, úgy hárman-négyen munkatársak. Valójában ez inkább egy kísérleti műhely volt, számomra mindenképpen: itt Gyula révén ismertem meg a társadalomtörténetet és találtam meg azóta is művelt kutatási területemet a keszthelyi monografikus kutatás keretén belül.

Szóval ez a kérdés az, amire nem tudok igazán válaszolni, ugyanis én nem voltam Gyula tanítványa a hagyományos oktatási viszonylatban. Amikor pedig megkezdte az egyetemen oktatói pályáját, kapcsolatunk lazábbá vált. Persze láttam a bölcsészkaron az úgynevezett bendasort, sőt ennek korábbi változatát is ismertem a múzeumból: az ötletekre, eligazításra váró kollégákat, akik szakmai problémáira mindig volt ideje. A Benda-féle egyetemi órák, szemináriumok menetét és hangulatát azonban már nem ismertem. Ha mégis választ keresek a kérdésre, Gyula nagyon kiegyensúlyozott tudását vélem oktatói sikerességének hátterében: mind elméleti, mind historiográfiai, mind forrásismeretének rendkívüliségében, ami által szinte minden témához, kérdésselvetéshez konstruktívan tudott viszonyulni. És mindehhez járul az odafigyelés. Erről a tanári, nevelői szerep mikéntjéről szépen írt búcsúztatójában Csige András.⁶

---

⁶ CSIGE, 2005.

MELEGH ATTILA: Benda Gyula úgy tanított, hogy sose tanított. A diákjait, minden hierarchia mellőzésével, beszélgetések közben csendben, néha igen finom humorral intette és instruálta. Mindig a rendelkezésünkre állt. Ott ült a papírhalmazai között, örült nekünk, és fél perc alatt már ránk hangolódott. Figyelt ránk, de közben elpanaszolta, hogy a magyar szellemi vagy politikai közélet milyen otrombaságokat produkált, és hogy az ostoba és feleslegesen generált ellentétek és álproblémák meghaladhatóak, kijavíthatóak. Ezeket a megjegyzéseket gyakran kiselőadás követte, amelyekből rengeteget lehetett tanulni. Mindeközben belénk építette a szakmai elvárásokat, és ezeket utána már számon is kérte csendben. Látszott az arcán a csalódás, ha ezeknek nem feleltünk meg. Szóval mind a mai napig megintem magam, ha a történeti elemzésekben észreveszem, hogy nem dolgozom úgy, ahogyan ő mutatta. Ez is nagyon sokra sarkall mind a mai napig.

ÓRI PÉTER: Érdekelték az emberek, és szerette az embereket. A tanítványai számára nem zavaró tényezőt jelentettek, a velük való foglalkozást mindig az első helyre tette. Mindenki életében van egy-két (de nem sok) olyan tanáregyéniség, aki igazán számít. Ő biztosan ezek egyike mindannyiunk számára, akik tanárként is találkozhattunk vele. Noha a szakmaiság mindig a legfontosabb volt számára, véleményét sohasem bántó formában mondta el. Tudott „rosszat mondani” másokról, de ezt mindig nagyon emberi módon, szeretettel tette, sohasem hiányzott belőle az önirónia.

Példaként álljon itt első találkozásunk története 1995-ből, amikor az Atelier-be jelentkeztem, és első kötelező kurzusként Benda Gyula óráját kellett volna hallgatnom a kvantitatív történetírásról. Mikor kiderült, hogy az órát hétfőn délelőttre hirdették meg, amikor nekem egy középiskolában kellett tanítanom, megkerestem az egyetemen. Elmondtam, hogy nem tudok járni az órájára, és megkérdeztem, hogy nincs-e mód az anyaghoz hozzájutni, és úgy levizsgázni. Elnézett a távolba (akkor látott először), majd nagyon csendesesen, egyszerűen annyit mondott, hogy van még két másik dolgozó ember is, akiknek nem jó a hétfő délelőtt, úgyhogy, ha nekem is megfelelő, akkor hétfő délután is [sic] elmondja nekünk ugyanazt.

HALMOS KÁROLY: Túl azon, hogy vonzani tudta a hallgatókat, az érdeklődő hallgatókat a végsőig segítette kutatásukban, és nem sajnálta tőlük az időt, volt mondanivalója. Egy volt tanítványom mesélte el a következő történetet: Volt olyan tanára (talán nem is egy), akinek az óráin sorjázta a szellemi petárdák, a hallgatók végig jól szórakoztak. Ezzel szemben Benda Gyula monoton hangon beszélt az óráin, miként a hallgató mesélte, szinte félálomban jegyzetelt. Amikor viszont – ez még egy nagyon régi képzési rendszerben történt – eljött a szigorlat ideje, és a hallgató a jegyzeteiből is készülni kívánt a szigorlatra, a vidám órák jegyzetei szinte használhatatlannak bizonyultak. Benda jegyzetei viszont kivirágzottak, és számtalan támpontot adtak a tananyag megértéséhez. Kétségtelen, ez utólagos okoskodás, hiszen ez a kifejelet csak utólag derülhetett ki. Szóval marad magyarázatként a lelkesedés és a törődés, az a módszer, amit ma tutorálásnak nevezünk, csak nem egy-két hallgatóval félévente, hanem sokkal többel. S tette mindezt egy olyan valaki, aki soha nem lett az egyetem oktatótársaival és hallgatóival egyenrangú polgára – munkatársi (nem tudományos munkatársi!) beosztásban *pro forma* csak a személyzethez

tartozott, miként akkoriban a tanszéki előadók vagy a tanulmányi osztály, illetve a gazdasági hivatal dolgozói.

KOVÁCS ÉVA: Elképesztő műveltsége és e műveltség spontán átadására való rendkívüli adottsága mellett Benda Dani még plebejus is volt – nem tartott távolságot, nem követelt magának tekintélyt. Azóta sem találkoztam olyan „mesterrel”, aki ennyire őszinte kíváncsisággal fordult tanítványainak, ifjabb kollégáinak kutatási témája felé, és ennyire nem érezte esendőségünket, műveletlenségünket vagy éppen ügyetlenségünket. Ezekre a beszélgetések során, magunktól jöttünk rá. Gyakran történt meg, hogy szinte megfordította a helyzetet, s mintha ő volna a fiatalabb, úgy „szemtelenkedett”, „gúnyolódott”, és ebben a szubverzív helyzetben könnyebb volt elviselni kritikus csipkelődését is. Egy csapásra ki tudta alakítani azt a miliőt, amelyben elfeledtette, hogy csak egy mezei szociológus vagyok – vele mindig egy kicsit társadalomtörténésznek is érezhette magát az ember. Ugyanilyen nyíltan volt mérges is: órákat tudott veszekedni, hogy megértsen egy számára megmagyarázhatatlan döntést, álláspontot. Ő nyugodtan mondhatta volna: „érted haragszom, nem ellened”. Manír, mesterkéeltség, önteltség nélkül fordult a fiatalok felé, soha nem jutott eszembe, hogy szinte az apám lehetne. Nem volt kora, csak ideje.

Hiányzik nagyon.

Hivatkozott irodalom és rövidítések

BENDA

- 2000 Millenium és társadalomtörténet. Benda Gyula társadalomtörténésszel beszélget Kovács Éva és Melegh Attila. *Regio*, 11. (2000) 2. sz. 35–54.
- 2008 BENDA Gyula: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma, 1740–1849*. Szerk.: FENYVES Katalin – SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, L'Harmattan; Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. (*Mikrotörténelem*, 3.)

CSITE

- 2005 CSITE András: Benda Gyula (1943–2005). *Magyar Nemzet Online* (2005. augusztus 18.) [<http://mno.hu/kulturpult/benda-gyula-19432005-558583>] 2015. december 1.

KOVÁCS-MELEGH

- 1997 KOVÁCS Éva – MELEGH Attila: L'histoire sociale, par qui? Pour qui? Des tendances nouvelles de l'histoire sociale hongroise. *Sources – Travaux Historiques* [Paris], 13. (1997) 40. sz. 29–46.

MELEGH

- 2015 MELEGH Attila: Történeti demográfiától a mikrotörténelem felé. Benda Gyula és a történeti népesedési vizsgálatok. In: *A történelem mint hivatás. A Benda-émlékkonferencia előadásai, 2013. november 27*. Szerk.: SZIJÁRTÓ M. István. Budapest, Balassi-Ráday Gyűjtemény, 2015. (*A Ráday Gyűjtemény Tanulmányjai*, 11.) 146–179.

NOIRIEL

- 2001 NOIRIEL, Gérard: *A történetírás „válsága”: elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Ford.: Czoch Gábor. Budapest, Napvilág, 2001. (*Critica*)